

A bibliai idézetek szerepe Misztótfalusi Kis Miklós írásaiban¹

Tótfalusi Kis Miklós sorsát, élete eseményeinek alakulását alapvetően meghatározta a Biblia: mondhatjuk, minden jó és minden rossz abból származott, hogy a 17. század utolsó évtizedeiben időszerűvé váló bibliakiadás ügye éppen őt találta meg. A Szentírás azonban nemcsak a külső sors alakulását befolyásolta, hanem belső világát is, hiszen Tótfalusi teológiai képzettséggel rendelkezett. A *Mentségben* írja: „Volt ideje, hogy prédikáltam is eleget, mégpedig úgy, hogy nagy reménységet concipiáltak felőlem.”² 1673-tól 1677-ig az enyedi kollégium seniora, a teológiai tanfolyam hallgatója, épp abban az időben, amikor a coccejanizmus és a karteziánizmus szellemében tanító mesterei, Csernátoni Pál és Dési Márton körül zajlottak a viták (1673 júniusában a radnóti zsinaton elmarasztalta őket az ortodox papság). Tótfalusi pártfogói mindnyájan az új irányzatok (pl. puritanizmus), a szabadabb felfogású bibliakritika és szövegmagyarázás hívei voltak, tehát könnyen belátható, hogy ezt a gondolkodásmódot és álláspontot a hollandiai évtized még inkább megerősítette és elmélyítette.

Ismerjük az életrajzot, vannak bőven dokumentumok a kezdetben diadalmas, szárnyaló, majd végül szárnyaszegetten aláhanyatló pályafutás állomásairól, legfontosabb közülük a *Mentség*, amelynek célja, hogy szerzője védekezzék támadói, az értetlen és irigy kolozsvári papok ellen, s közben megmagyarázza tetteinek, hazatelepülésének s hazájabeli tevékenységének mozzanatokat, belső indítékait.

Dolgozatomban az *Apologia Bibliorum*ban és a *Mentségben* előforduló bibliai idézetek alapján szeretném bemutatni Tótfalusi Kis Miklós vallásosságát, amely sokban különbözött környezetétől, gyakran farizeusi kálvinizmusától. A legfőbb különbség, amely életének tragikumába fordulását is eredményezte: Tótfalusi individualizmusa, mely végképp érthetetlen és megbocsáthatatlan jelenség volt az erősen tekintélyelvű, a régiséget önértékként bálványozó, patriarchális erdélyi világban (vö. Csepregi Turkovics Mihály búcsúversét Tótfalusi halotti kártáján: „Annyira büszke vagy, ember, az érdemeidre, hogy immár / Nagy vakon azt hiszed, ugyanolyan lesz folyton a sorsod?”³). Tótfalusi vallásosságának filozófiai vetülete, hit és bölcelet összekapcsolódása egyik 1688-ban írt verses előszavában, az Apáti Miklós *Vita Triumphans*ához írt disztichonjában mutatkozik meg legszebben. Érdemes együtt szemlélni a bibliai idézetek rendszeréből és az elő-

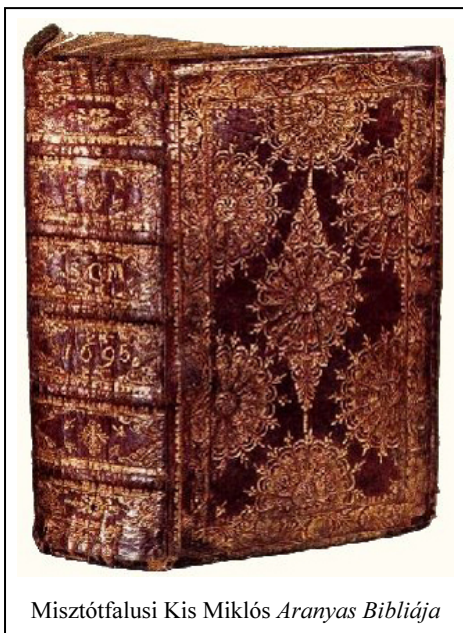
¹ Dukkon Ágnes cikke megjelent a *Magyar művelődés és a kereszténység* II. kötetében 754–760. Szerk.: Jankovics József – Monok Ágnes – Nyerges Judit. Budapest–Szeged. 1998.

² *Erdélyi féniks*: Kiad. és bev. Jakó Zsigmond. Kriterion, Bukarest 1974. 181.

³ *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 45.

szavaiból, de kiváltképpen a fent említettből kibontakozó képet,⁴ mert a valláshoz és a filozófiához való viszonya így válik igazán érthetővé.

Ha általánosságban közelítünk Tótfalusi és a bibliai idézetek kérdéséhez, kétféle magatartást figyelhetünk meg: az egyik eljárás mód, amikor saját sorsához keres párhuzamot, analógiát és védelmet a Bibliában. Ezt „alanyi idézésnek” nevezem, mert Tótfalusinak személyesen van szüksége a Szentíráásra mint az igazság forrására. A másik idézési mód és alkalom tisztán szakmai és tárgyi jellegű, amikor szövegkritikai, fordítási és értelmezési kérdésekről értekeznek. A *Mentségben* ez csak egyszer fordul elő, a 31. fejezetben. Az általa nyomtatott katekizmusban egy logikátlanul fogalmazott mondat kapcsán a Zsidókhöz írt levél 6. részéből hoz analógiát. Az *Apologia Bibliorum* középső része, a *Védelmes levél*⁵ viszont teljes mértékben ilyen szakszerű, filológiai idézetanyagot tartalmaz; témánk szempontjából azért fontos, mert itt az objektív bibliaolvasat kerül előtérbe a *Mentség* szubjektivitásához képest, s épp ez a tudós szövegkezelési módszer és alaposság a garancia arra, hogy Tótfallusi szilárd, sokszorosan végiggondolt, nem esetleges, nem érzelmi és indulati viharoktól meghatározott vallásosság talaján vitatkozik támadóival. Ellentmondásnak látszhat, bár nem az, hogy a *Mentségben* végig indulatokról és érzelmekről olvashatunk, amikor a vele történeteket és a cselekedetek motívumait élénk adja a szerző: de az élet hullámverésében nem szükségszerű, hogy a vallási és filozófiai meggyőződések is inogjanak. Tótfalusi Jób példájára utalva mondja, hogy a balsors nem bizonyíték Isten büntető haragjára, sőt ellenkezőleg: „Noha efféle külsőkből nem annyira colligálhatja ember Istennek jókedvét, hogy megcsalhatatlanul együtt járna azokkal: mint példának okáért Jóbnál igazabb embert nem tartott a föld (mint Isten maga megvallja), mégis az istentelenebb embereket elhagyván, őtet látogatta Isten kiváltképpen való módon.”⁶ Tehát ő sem rendül meg hitében és meggyőződésé-

Misztótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliája

⁴ Dukkon Ágnes: *Vallomás, ars poetica és művelődési program Tótfalusi Kis Miklós előszavaiban*. Irodalomtörténet, 1976/4, 796–817, 1977/1, 215–222.

⁵ Tótfalusi Kis Miklós: *Apologia Bibliorum*. Kolozsvár. 1697. Hasonmás és fordítás magyar nyelvre. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya. Bp. 1985. (Ford. Fekete Csaba).

⁶ *Erdélyi féniks.* 1974. 260.

ben – önérzetében sem, bár megaláztatásait sorra elmondja –, amikor Erdélyben nem kíséri siker és külső elismerés a munkáját.

Az *Apologia Bibliorum*ból megtudjuk, hogy Tótfalusi és munkatársai Hollandiában, a Jansonius-féle latin bibliakiadás (Amszterdam, 1645) szövegének javításakor a Tremellius–Junius-féle latin bibliára⁷ támaszkodtak: „Majd pedig, miután a hibák eltüntetése végett (...) összevetettük a szöveget az eredetivel és a legjobbnak bizonyult fordításokkal (elsősorban Junius és Tremellius latinjával és a hollanddal) és mérlegeltük a Mattheus Polus által összegyűjtött jeles szövegkritikai véleményeket, igen sok helyen bukkantunk olyanokra, melyeket az összes fordító és szövegkritikus ítélete alapján nyilvánvaló hibának kellett tartanunk.”⁸ Kiderül az is, hogy Tótfalusiék használták a Vulgátát: az 5Móz 32,18.31.37 versekben a kőszikla szó helyreállítását indokolja: „minden pontos fordítás, melyet ti. a mi egyházunk elfogadott, tehát Junius és Tremellius, a holland, az angol stb. így tartalmazza, ezek nem ok nélkül tértek el a Vulgátától, amely Deus szót fordít.”⁹

Tótfalusi hitének, lelkierejének természetéről a *Mentség* citátumai alapján kaphatunk igazán képet. Mielőtt végignéznénk az idézetek tartalmi vonatkozásait, érdemes néhány szerkezeti és formai sajátosságra fölfigyelnünk.

1. Az idézetek megszaporodása és megritkulása a szövegben nem véletlenszerű, hanem sajátos ritmus szerint alakul. A confessio-jellegű *Előljáró beszédben* bővebben idéz, mert itt foglalja össze életének, elveinek summáját, mondja el feladatához való viszonyát, küldetésként való értelmezését. A következő hosszabb részben, a Bethlen Elek temetések történetek leírása során (*A keresdi útban ezek löttek ellenem*) ritkábban fordulnak elő bibliai idézetek, ez inkább életrajzi és nem vallomások témát tartalmaz, a hazaköltözés és a nyomdafelszerelés körülményeit részletezi, ezért kevesebbszer kínálkozik alkalom a bibliai érvelésre. A mű végén ismét fölérősödik a visszajára fordult remények és váraozások miatti szomorúság, a személyes fájdalom hangja, s újra megszaporodnak a bibliai idézetek. Van, amikor ugyanaz a citátum bukkan föl újra, mely az elején, hogy az ismétléssel nagyobb hangsúlyt kapjon a probléma, pl. 1Sám 17,36: „Mind oroszlánt, mind medvét ölt a te szolgád”, mondja Dávid Saulnak, amikor a filiszteusok ellen készül. Tótfalusi mindkét alkalommal a nehéz, szinte lehetetlennek látszó feladat sikeres elvégzésére hozza föl ezt a sort.¹⁰

2. Érdemes megfigyelni a *Mentségben*, hogy Kis Miklós milyen gyakran idéz latinul. Ezek az idézetek hol teljes mondatok és versek, hol csak ráutalások, de a locus latinul szerepel (pl. Acta, Psalm stb), néha pedig saját, nem szó szerinti

⁷ *Testamenti Veteris Biblia Sacra sive libri Canonici Priscaae Judeorum Ecclesiae a Deo traditi. Latini recens ex Hebraeo facti, brevibusque Scholiis illustrari ab Immanuele Tremellio et Frnsnciso Junio...* Genevae. M.D.X.C (1590), OSzK. Ant. 985.

⁸ *Apologia Bibliorum*. 1985. 144.

⁹ Uo., 150.

¹⁰ *Erdélyi féniks*. 176. és 266.

fordításában (tehat nem az „Aranyas Bibliából”) hangzik az idézet. Pl. Nehémiás 13,14 Tótfalusinál: „Én Istenem, emlékezzél meg rólam, nékem jómra!”¹¹ Amszterdami Biblia, 1685: „Emlékezzél én rólam én Istenem e dologban és ne engedjed, hogy eltöröltessenek az én jótéteményim...”

A magyar és latin nyelvű hivatkozások gyakran tartalmi, tehát nem pontosan szó szerinti idézések (ahogy írás közben visszaemlékezett a szövegre), általában a locus pontos megjelölésével (mindössze két helyen fordul elő tévesztés, ami lehet nyomdahiba is), ugyanis a feltételezett olvasóknak ugyanúgy kellett ismerniük a Biblia szövegét, mint Tótfalusinak, tehát elég volt rámutatnia a kérdéses párhuzamra. Mindenképpen elgondolkodtató azonban, hogy a saját kezzenomát is magán viselő Amszterdami Biblia szövegéből viszonylag ritkán idéz szó szerint. Talán azzal is magyarázható, hogy Tótfalusi folyamatosan együtt él a Biblia különböző nyelvű szövegeivel (ahogy munkájából következett a kiadás során), így tudatában szabadon variálódtak a különböző fordítási lehetőségek és megoldások, amelyek azonban csak a szinonimák és a kötőszavak szintjén különböztek, a tartalom változatlan maradt. Tótfalusi „többnyelvűsége” (héber, görög, latin, holland, magyar szövegismerete) tehát ebből a helyzetből adódik, tudatában a Biblia polifóniája poliglott formában szólalhatott meg. Egy példa ennek a szövegvariálásnak a szemléltetésére:

János 18,23 → *Mentség*: 1. „Azt mondja Idvezítőnk: Si male loquutus sum, testare de malo. Si vero bene loquutus sum, cur me verberas?”

→ *Mentség*: 2. „Ha gonoszul szoltam, tégy tudományt a gonoszról, ha jól szoltam, miért versz engemet?” (Ez megegyezik az Amszterdami Biblia szövegével.)

→ *Vulgata*: Respondit ei Iesus, si male locutus sum testimonium perhibe de malo, si autem bene quid me caedis.

→ *Tremellius*: Respondit Jeschua, et dixit. Si male loquutus sum, testare de malo: sin autem bene, quare percutis me?

A *Mentséget* átszöví bibliai idézetek azt mutatják, hogy Tótfalusi a tehetségét, hollandiai sikereit Isten eszközének tartja, mellyel a nemzet javát munkálhatja, de ez kétoldalú kapcsolat, mert hiába akar Isten jót, s az „eszköz” is engedelmesen szolgál, ha a befogadók – a „kényes és bolyókás beteghez” hasonlóan, akik eltaszítják az orvost – ellene fordulnak. Sorsát, tevékenységét tehát nem csupán saját személyes érdekei alapján fogta föl, hanem ebben az összefüggésben, ahogy a bibliai háttér szemlélteti. Az alábbiakban áttekintjük a *Mentségben* előforduló idézetek szerepét Tótfalusi érvelésében.

Már említettük, hogy az *Előljáró beszéd* egyfajta összefoglalás és vallomás, hogy miért kellett a szerzőnek a nyilvánosság elé vinnie ügyét. A *Példabeszédek* és *Prédikátor* könyvéből, továbbá Platontól és Tacitustól idézi a jó hír mindennél előbbrevaló értékét (Péld 22,1 – „Kívánatosabb a jó hír a nagy gazdagságnál”;

¹¹ Erdélyi féniks. 187.

Tótfalusi tévesen Préd 22,1-et ír, ott is megtalálható ez a gondolat, csak nem a 22-ben, hanem a 7,1-ben – „Jobb a jó hír a drága kenetnél”.)

A könyvek olcsóvá tételét Erdélyben Salamon király gesztusához hasonlítja, aki „elolcsította az ezüstöt Jeruzsálemben” (1Kir 10,27).

Ellenfeleinek leleplezését, az ellene áskálódó papok megnevezését hasonlóan kényszerű dolognak tartja, mint amikor Eszter megnevezte a gonosz Hámánt (Eszter 7,5–6). Az Ószövetségben kemény ítélet születik, Hámán a maga csapdájába kerül, felakasztják arra a fára, melyet ő készített Mardokeusnak. Tótfalusival majdnem fordítva történik (a *Mentség* írásakor nem gondolta volna!), a „kimondásért”, a védekezés megírásáért drágán fizet, korai halálát is ez idézi elő.

Vádolói ellen a Mt 7,3-at és Lk 6,41-et hozza föl, a mások hibáit ostorozó, a magukéit elnéző farizeusi magatartást (a szálna és a gerenda a mások, illetve a saját szemükben). A Mt 23,2–7-re kétszer is hivatkozik, először az *Elöljáró beszédben*, majd a *Mentség* végén, amelynek lényege, hogy a farizeusok tanításait meghallgathatják, de cselekedeteiket ne kövessék Jézus tanítványai. Tótfalusi hozzászói: „Méltó, hogy megolvastassék az egész caput Idvezítónknek a farizeusok ellen való tanításáról.”¹²

A maguk meggyőződését túlértékelő, s az ártó szándékot kegyességgel palástoló magatartást veti Szathmárnémetiéik szemére a Példabeszédek 14,12 és 16,2 verseivel („Van olyan út, mely helyesnek látszik az ember előtt, és vége a halálra menő út”, illetve „Minden útai tiszták az embernek a maga szemei előtt, de aki a lelkeket vizsgálja, az Úr az!”). Hozzászói, hogy „a religió palástja sokszor a megveszett és megvesztegető szívnek”.¹³ De ezek az emberek nemcsak ellene, hanem az eklézsia ellen is vétettek, mert oktalán módon vetélkednek, s mint Zebedeus fiainak anyja, rendetlenül kívánják az egyház javát (Mt 20,22, a rangkérdésről, „Nescitis, quid petitis” – idézi Tótfalusi, bár nem szó szerint). A 12. zsoltárra utalva panaszkodik („Hamisságot szól egyik a másiknak, hízeltető ajakkal kettős szóval szólnak”), hogy Veszprémi István püspök előtt olyan szó-párbajra került sor az 1697. július eleji tordai országgyűlés idején, amelyben ellenfelei kedvezőtlen színben igyekeztek az ő dolgait föltüntetni. Erre mondja: „Si Deus nobiscum, quis contra nos.”

Ezek a mozzanatok arra vetnek fényt, hogy Tótfalusiban nemcsak a polgári öntudat dolgozott, hanem igazságának az a mély átélése, és az a ragaszkodás ehhez az igazsághoz, amelyet számára Jób példája szimbolizált. Nemcsak ellenfeleivel találta magát szemben, hanem Istennel is, ahogy Jób; s benne is van annyi teológiai mélység, értelem, hogy nem holmi mechanikus bűn-büntetés sémát, vagy valamely „isteni pedagógiát” lát működni sorsában (ezért nincs büntudata, de nem is lázad), hanem Istentől várja a megoldást, a „megnyilatkozást”: „Remélem, hogy minekutána Isten általvitt a szent Jób szenvedésein (ha nem többeken), Isten még valami jót ad értem, és nem maradhatok mindörökké e nyavalyában.

¹² Erdélyi féniks. 173.

¹³ Uo.

Mert nem rövidültek meg az ő kezei, sem az övéihez való jó affectiojában meg nem változott, etc.”.¹⁴

A bibliai példából merít erőt jó hírének megvédelmezésére, úgy érzi, föl kell vennie a harcot rágalmazói ellen, „ha teljességgel nem tőke avagy darab kő az ember”.¹⁵ Itt megint az 1Sám 17,36-ot idézi: ahogy Dávid nem retten vissza a filiszteusoktól, a túlerőtől, úgy ő is vállalja a küzdelmet a rosszindulatú környezettel.

A külsőségek alapján ítézők és a felfuvalkodottak ellen hozza föl a Mt 23,12 versből a „Qui se humiliat, exaltabitur” – aki magát megalázza, felmagasztaltatik tanítását. Ez a latin idézet Tótfalusi szabad variációja, mert mind Tremellius, mind a Vulgata másképp fordítja (bár a lényeg megegyezik). Arra a helyzetre alkalmazza, amikor munka közben kopott ruhában találták és utána „kibeszélték”, a ruha alapján alkottak véleményt róla, Kis Miklós pedig az alázatot kéri számon rajtuk.

Az *Elöljáró beszéd* végén panaszolja, hogy ő az 55. zsoltár 23–24. verseinek szellemében Isten segítségével bízott („Vessed az Úrra a te terhedet, ő gondot visel rólad, és nem engedi, hogy valamikor ingadozzék az igaz stb.”), „ökegyelmeket jó szívvel lenni alítván”, azok bezzeg a háta mögött áskálódtak, majd a püspök előtt letagadták, hogy bármit is tettek volna ellene, úgy viselkedtek, mint a Példabeszédek asszonya, aki evett, megtöltötte a száját, és letagadta, amit tett (Péld 30,20, itt megint fölcserélődik a Péld a Préd könyvével).

A „keresdi útban löttek” során Nehémiással fohászkozik, hogy Isten emlékezzék meg jótéteményeiről, majd Jézus szavait idézi (Jn 10,25 – „Opera, quae ego facio, ille testificatur me”), mert úgy gondolja, hogy őróla is tettei, eredményei tanúskodnak, bármit mondanak, akik rossz szemmel nézik dolgait.

Ahogy sorolja a vele történt méltatlanságokat, az elkeseredés összesűrűsödik benne, s a Bibliában is megtalálja az erőteljesebb, keményebb analógiákat. Egyik bekezdésben (kurzívval szedte, mert annyira fontosnak tartotta a benne foglaltakat) négy olyan citátum következik egymás után, amelyek ezt a fokozatosan elmélyülő keserűséget illusztrálják: A hamis bírót kérlelő özvegyasszony példázata (Lk 18,1–5) után a 2Kir 6,25–33-ban leírtakra utalva (a samáriai éhínség okozta szörnyűségek láttán a király azt kérdezi Elizeus prófétától „Várjak-é még tovább az Úrra?”) mondja „Mit várom mégis tovább a nagyságtok audetiáját?”. Ezt a Bánffi György gubernátorral folytatott ugyancsak méltatlan birtokper kapcsán panaszolja föl. Eredménytelen kérelmeit megelégetve, Absolon példájára gondol, aki fölgyújtotta Joáb árpáját (2Sám 14,21–30), hogy ezzel a drasztikus módszerrel végre megjelenésre és segítségre kényszerítse Joábot. De a filiszteusokat magával együtt elpusztító Sámson (Bír 16,21–30) cselekedetét látja leginkább követésre méltónak nagy elkeseredésében, mert akkor egyszerre vége szakad minden nyavalyájának. Ahogy írja: „Az én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szün-

¹⁴ Erdélyi féniks. 265.

¹⁵ Uo.

telen való fájdalommal a véghetetlen injúriák alatt eszem kenyeremet és a száma nélkül való meggyőzhetetlen akadályok célomtól felette igen messze vetnek etc.”¹⁶

Az érzelmek és indulatok hullámzásában újra az Istenben vetett bizakodás hangja szólal meg: „De Isten kegyelme által vagyok, ami vagyok, és az ő kegyelme énhozzám nem volt hiábavaló, hanem többet munkálkodtam, mint mindnyájan azok, de nem én, hanem az Isten kegyelme, mely énvelem vagyok etc.” (1Kor 15,10). A Korinthusi levél ismét megemlíttetik a lelki ajándékok különbözősége okán.

Az 1Sám 19,4–5 szerint Jonathán mindig megvédte Dávidot, amikor Saul üldözte, bezzeg a kolozsvári papok – akik mégiscsak ismerték Kis Miklóst, és szólhattak volna érdekében az uraknál – épp ellenkezőleg cselekedtek. A desperatói végül is arra készteni, hogy elforduljon nemzetétől, máshol kamatoztassa tehetségét, ahogy Pál és Barnabás a pogányokhoz megy az igét hirdetni, mert a választottak nem fogadják be (ApCsel 13,46). S ha a rágalmazások ellen kénytelen a nyilvánossághoz fordulni és elkeseredett módon védekezni, s ezzel árt a „közönséges jónak”, akkor nem ő a vétkes, hanem akik miatt történt; Sámson bosszúja, a gabonaföld fölégetése (Bír 15,11) jut eszébe: „Ahogy cselekedtek énvelem, és is úgy cselekedtem vélek.”

A *Mentség* azonban mégsem a bosszú gondolatával, hanem a megbékélés vágyával fejeződik be. Újra a Jn 18,23 és Mt 23,2–3 verseivel sóhajt föl, miközben az összefogás, az együttműködés meg nem valósuló eszménye lebeg szeme előtt. A végső gesztus az Istenhez fordulás, mint minden mélypont után eddig: „Az Úristen adja az ő félelmét az elfordult elmékbe, hogy az emberi indulatokat zabolán hordozván, a jóban nem akadályok, hanem együtt munkálkodók igyekezzenek lenni.”¹⁷

A *Mentség* alapján azt figyelhetjük meg, hogy Tótfalusi az Ószövetségből a harcoló, üldöztetést szenvedő emberekkel, mint Sámson, Dávid, a bűn nélkül bűnhődő Jóbbal, továbbá a templomépítő Nehémiással azonosul, vagy legalábbis ezek sorsában lát analóg mozzanatokot a sajátjával. Az Újszövetségből vett idézetek ugyanebbe az irányba mutatnak: ahogy az Üdvözítőt és az apostolokat elutasította a világ, ezt a fajta idegenséget és értetlenséget látja ismétlődni a saját életében is. Lehet, hogy a mindenkori olvasóban fölmerülhet a hübrisz vádja Tótfalusival kapcsolatban, amiért bármennyire is jogos emberi problémáit a Biblia mértékével méri (főleg a jézusi párhuzam tűnhet túl erősnek), de ennek háttérében olyan hit van, mint a Jóbé, és a feladatához olyan hűség, mint a Pál apostolé. Az igazságkeresés küzdelmeiben lehet néha mértéket veszíteni, de a tiszta szív és tiszta szándék kiviláglik a szavakból és tettekből. A döntő szó pedig úgyis Istené.

¹⁶ Erdélyi féniks. 271.

¹⁷ Uo.